

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XIX

Neřir Heyeti — Editorial Board

Halil İNALCIK — Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY — İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER — A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XIX

İstanbul - 1999

Sahibi : **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail Özdoğan

Tel: (0212) 518 26 09 Fax : (0212) 518 26 63

Yazı İşleri Sorumlusu : Nejat GÖYÜNÇ

Tel: (0216) 333 91 16

Basıldığı Yer : **KİTAP MATBAACILIK**

Tel: (0212) 567 48 84

Cilt : **FATİH MÜCELLİT**

Tel: (0212) 501 28 23 - 612 86 71

Adres : **ENDERUN KİTABEVİ** Büyük Reşitpaşa Cd. Yümnü İş Merkezi No: 46
Beyazıt - İSTANBUL Tel. (0212) 528 63 17 - 528 63 18

Prof. Klaus Kreiser'in yukarıda tanıtmaya çalıştığımız makalelerini biraraya getiren bu kitab, konularında öncü sayılabilecek ve dağınık durumda bulunan incelemeleri bir araya getirmesi hasebiyle değer taşıyor. Ancak yazarın ele aldığı konularda son 25 sene içinde çeşitli yayınların yapılmış olmasına rağmen, bu toplu eserde bunlara en azından dipnotlarda işaret edilmeyişinin bir eksiklik olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca kitaptaki makalelerin dipnotlarında yine bu kitapta yer alan başka bir makaleye referans verilirken orijinal yayının yeri yanında kitapta bulunduğu da belirtilmesi iyi olurdu. Önde gelen Osmanlı tarihçilerinin değerli çalışmalarını bir araya getirmeye devam eden ISIS'in gerekli editörlük görevini üstlenmesinin faydalı olacağına inanıyoruz.

Gültekin YILDIZ

Selim DERİNGİL, *The Well Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*, London- New York 1998, XII+260 (indeks ile).

Osmanlı tarihinin son yarım yüzyılına damgasını vuran Sultan II. Abdülhamid ve hüküm sürdüğü dönemin siyâsî, iktisâdî, sosyal ve entellektüel cepeleri yerli ve yabancı tarihçilerin araştırmaları ile her geçen gün daha fazla aydınlığa kavuşuyor. İki kutba ayrılmış amatör tarihçiler ve demagoglar tarafından fazlasıyla sömürülmüş bu dönemin, işin ehli tarafından anlaşılmalı ve anlatılmaya başlanması gerçekten de sevinilecek bir gelişme olarak kabul edilebilir.

II. Abdülhamid dönemi üzerinde çalışmalar uzun bir süreden beri devam eden Prof. Dr. Selim Deringil de, geçtiğimiz sene içinde yayınladığı monografik çalışması ile bu dönem hakkındaki literatüre önemli bir katkı yaptı. İlgisini Osmanlı Devleti'ni idare edenlerin zihni arka planına inmeye ve görünürde olan resmî devlet ideolojisinin görünmeyen yüzünü açığa çıkarmaya yoğunlaştıran Prof. Deringil'in kitabı, sekiz bölümden oluşuyor.

Giriş bölümünde (s.1-15), bünyesinden modern Balkanlar ve Ortadoğu'yu çıkaran Sultan Hamid dönemi Osmanlı Devleti'nin tek bağımsız ve büyük Müslüman devlet ve aynı zamanda Avrupa Devletler Topluluğu'nun bir üyesi olarak ayakta kalmaya çalışmış olduğunun altını çizen Deringil, bu saha ile ilgili temel metodik meseleleri ele alıyor ve Osmanlı Devleti ve toplumuna sadece "Doğu Sorunu" ekseninde ilgi duyan ve bir ekzotik kuş muamelesi yapan oryantalist gelenek yanında, siyâsî olarak üç kampa bölünmüş Türk tarihçilerinin de Hamid dönemini yerli yerine oturtmak konusunda benzer bir zaaf içinde bulduklarını belirtiyor.

Bu noktada Deringil'in son dönem Osmanlı Devleti tarihinin Rusya, Avusturya, Almanya ve Japon İmparatorlukları'ninkilerle aynı eksende değerlendirilmesi fikri ön plana çıkıyor. XIX. ve XX. yy.'ın başlarında hüküm sürmüş monarşik imparatorlukların değişim sürecinde girdikleri meşrûyet krizi, merkezin bu dönemde çevre ile yaşadığı uyumsuzluk,

geleneksel imparatorluktan modern devlete geçiş sancıları gibi temel problemlere değinen Deringil, kitabın genelinde de bunları Osmanlı örneğinde somut olarak ele alıyor. İmparatorlukların hepsi için geçerli bu umûmî meseleler yanında, "dış dünyaya meşrûyetini isbat" gibi Osmanlı bürokratinin kafasında çok önemli bir yer işgal eden özel taraflar da çizilen bu çerçeve içerisinde yer buluyor. Devletin mantığını anlamanın, onun kullandığı ve çevreye kabul ettirmeye çalıştığı resmî lisanı çözümlenmekten geçtiğini belirten yazar, bunun da belgelerin "satır aralarının okunması" ile yapılabileceğini vurguluyor. Esâsen, Deringil'in bu çalışmasında en dikkat çekici taraflardan biri de arşiv belgelerindeki bazı anahtar ibarelerin altını çizip, bu şekilde devletin genelde teb'asına ve özelde bedevîler, Alevîler, misyonerler vs. gibi çeşitli gruplara bakışını başarıyla çözümlemesi olarak gözüktüyor (s.40-42).

"Long Live the Sultan ! Symbolism and Power in the Hamidian Regime" başlıklı ilk bölümde (s.16-43), dönemin yukarıda ismi geçen diğer imparatorlukları gibi Osmanlı Devleti ve Yıldız'dan dışarı pek çıkmayan Sultanı II. Abdülhamid'in de çeşitli resmî merasim ve sembollerden istifade ederek iktidar ve meşrûyetini vurgulayışı ve yönettiği halka sunuşu inceleniyor.¹ Milli devlet öncesi tüm geleneksel imparatorluklarda olduğu gibi Osmanlı'nın bu resmî profilinde de dinî motifler ağır basmış gözüktüyor. Zâten Deringil'in de altını çizdiği gibi, Türkiye'deki farklı siyâsî kutubların bu dönemi hatalı bir şekilde değerlendirmelerinin en önemli müsebbibi de merkez tarafından üzerine giydirilen bu dinî kisve. Oysa arşiv malzemesine dayalı çalışmalarda, tüm XIX. yüzyıl içinde modernizmin en çok Hamid döneminde nefesini hissettirdiği görülüyor.

Resmî marşlardan arma ve madalyalara, kamu binalarından devlet vesikalarına kadar damgasını vuran dönemin bu sembolik dili, Kur'an basımında uygulanan devlet tekeli (s.53) ya da orijinalliği şüpheli dinî eşyaların halktan halife adına satın alınması (s.38-39) gibi örneklerde ise somut bir fiil haline dönüşüyor. Dönemin Japon İmparatoru'nun "Tenno Haika Banzai" nidaları ile yüceltildiği sıralarda, resminin herkesin elinde dolaşmasından pek haz etmeyen Sultan Hamid de teb'asına kendisini "Padişahım Çok Yaşa" hatları ya da haykırışları ile hatırlatıyordu (s.12). İslâm halifesi olarak her Cuma gittiği Yıldız Camii'nde düzenlenen Cuma Selamlığı merasimlerinde ise batılı anlamda protokol kurallarına riayet ediliyordu. İstanbul'da oturan sefirler, önde gelen bürokrat ve saray kadınlarının da katıldığı bu törenlerde saray bandosu da yerini almaktaydı. Dönemin bu semboller manzumesi yanında "icad edilen gelenekleri"ne de² dikkat çeken Deringil, Sultan Hamid'in erken Osmanlı dönemine gösterdiği

¹ Yazarın bu konuda Türkçe neşrettiği bir makalesi de bulunmaktadır, "*Abdülhamid dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda simgesel ve tarihsel doku: Görünmeden görünmek*", *Toplum ve Bilim*, 62 (Yaz-Güz 1993), 34-54.

² Geleneğin icadı olarak tercüme edilen "invention of tradition" kavramı ile ilgili mukayeseli bir teorik çerçeve için bkz., *The Invention of Tradition*, ed. by E. Hobsbawm- T. Roger, Cambridge 1994 ve Osmanlı eksenindeki örnekleri için S. Deringil, "*Osmanlı İmparatorluğu'nda*

ilgiye dikkat çekiyor. Ertuğrul Bey ve Yıldırım adına inşa ettirdiği camiler yanında ilk Sultanlar'ın özellikle Bursa'da yaptırdığı camileri ve Orhan Bey türbesi ile Osmanlı hanedanının efsanevî cediti Ertuğrul Bey'in medfûn olduğuna inanılan türbeyi de ihya eden Abdülhamid, bu türbe etrafında bugün de devam eden bir geleneğin de mucidi olmuştur. Esasen Sultan Abdülaziz döneminde ilk defa ilgi gören Ertuğrul ve annesi Hayme Ana türbeleri, 1886-87'de yeniden düzenlenmiş ve Karakeçili aşiretinin katılımı ile Söğüt'te her sene İç Asya göçebelerinin altı günlük defin törenlerine benzer bir merasim düzenlenir olmuştur.³

Törenlere hakim bu yoğun sembolik dil, hiç şüphesiz arşiv belgelerinde de karşımıza çıkıyor. Devletin dağılmaya yüz tuttuğu bir dönemde, Sultan'ın topraklarının altı çizilerek "Memâlik-i Mahrûsa" olarak nitelendirilmesi, ya da "terakki" ve "temeddün" gibi Tanzimat ruhunun anahtar kelimeleri Derinil tarafından dikkatle ele alınıyor (s.40-42).

Resmî ideolojinin görünen yüzünden görünmeyeni bulmayı hedefleyen yazar, bu ideolojinin temel referans alanı olarak ortaya çıkan İslâm'ın Osmanlı Devleti tarafından ne şekilde yorumlandığını ise ikinci bölümde ele alıyor ("The Ottomanization of Şariat", s.44-67). Burada öncelikle dikkat çekilen nokta, gerek devlet gerekse toplum açısından hızlı bir değişime sahne olunan Abdülhamid döneminde, İslâm'ın bu değişim rüzgarından korunmak için sığınılacak geleneksel bir liman olarak algılandığıdır. Avrupalı devletlere karşı sürekli toprak kaybeden Müslüman memleketler arasında bağımsız kalabilmiş tek devlet olan Osmanlı'yı yöneten bürokratlar ve yanı sıra aydınların böyle bir dönemde ittihad-ı İslâm meşalesini yakmalarına şaşmamak gerekir.⁴ Ancak burada yazar tarafından da altı çizilen husus, proto- ya da resmî milliyetçilik sayılabilecek Pan-İslamist tutumun esasen İslâm halifesi merkezli bir Osmanlıcılık olduğu gerçeğidir (s.48). Sünnî olmakla beraber Avrupa kolonisi durumuna düşmüş Müslüman şahısların Hicaz'da toprak alım-satımı ve ticaret yapmaları ile ikâmet etmelerine kısıtlamalar getirilmesi bu tesbiti destekler uygulamalardan biridir (s.55-56). Osmanlı teb'ası olmayanlara karşı gösterilen bu yaklaşım, sadece işgal altındakilere değil İspanya ile ilişkisi olabileceğinden korkulan bağımsız Fas Emiri hacca gitmek istediğini bildirdiğinde de ortaya çıkmıştır (s.58). İstanbul'un o dönemde temel korkusu, piyon olarak kullanılacak bir başka Müslüman topluluk vasıtasıyla kendi elindeki hilâfet makamının meşruiyetini kaybetmesi ve hatta elinden gitmesidir.

geleneğin icadı, Muhayyel Cemaat ve Pan-İslamizm", *Toplum ve Bilim*, 54 (Yaz-Güz 1991), 47-64.

³ Bu törenlerin şekli ve ayrıntıları için bkz., Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1967, 221 ve a.y., "Osmanlı Türkleri'nin Menşei Kayıtları, Ertuğrul Gazi ve Kara-Keçili Oymağı", *Resimli Tarih Mecmuası*, 22 (Ekim 1951), 1017-1018.

⁴ İttihad-ı İslâm propagandasına Osmanlı mütefekirlerinin katkısına bir misâl için bkz., G. Yıldız, "N.Kemâl'in Selâhaddin Eyyübî Biyografisi: Öncü bir pan-İslamist metnin inşasına dâir bazı gözlemler", *İlmî Araştırmalar*, 6 (1998), 271-287.

Osmanlı dışı Müslüman dünyayı halife karizması ile kendine bağlamaya çalışan devlet, içerde ise geleneksel hâkim mezhebi olan Hanefilik merkezli tashih-i akaid nasihatlarında bulunmakta, çok sayıda bastığı dinî eserleri taşraya göndermekte ve elinde kalan insan malzemesini tabiri caizse "homojenleştirme" yolları aramaktadır. Şeriata ve modernizme bağlılık yeminleri üzerinde yükselen Tanzimat düşüncesinin bir devamı olarak görülebilecek Hamid döneminde de, ne temeddünden ne de şeriattan vazgeçilememiş ve neticede Mecelle ile beraber, Deringil'in tabiri ile, "şeriat Osmanlılaştırılmıştır". Aslında bu, klasik dönemde şeriati tamamlayıcı duruma gelen örfî hukukun batıdan alınmaya başlayan hukukî normlarla yer değiştirmesi şeklinde de yorumlanabilir.⁵ İstanbul'da batılı anlamda çeşitli mahkemeler kurulurken, Araplar'la meskûn eyaletlerde şer'î hükümler ve mahkemelere daha fazla ağırlık verilmesi devletin halkın gözünde meşruiyetini kaybetmemek için bir hayli dikkatli davrandığını gösteriyor. Bu noktada, Hac yollarının güvenliği ve buna bağlı olarak Hicaz demiryolu projesi Osmanlı hilafetinin meşruiyetinde temel unsur olarak görülüyor.⁶ Ayrıca Abdülhamid tarafından saray çevresine dahil edilen Türk ve Arab bazı mahallî ulema ve meşayih ise merkez ile çevre arasında önemli bir aracı görevi yükleniyor (s.63-65).

Yukarıda zikredilen "homojenleştirme" sürecini ele alan üçüncü bölümde ("To enjoin the Good and to forbid evil": Conversion and ideological reinforcement", s.68-92), merkez tarafından "tashihe muhtaç" olarak görülen bazı dinî topluluklara yönelik uygulanan resmî siyaset değerlendiriliyor. Bedevîler, Yezidîler, Hristiyan dönmeler, Alevîler, Nusayrîler ve hatta Yemen Zeydîleri dahi bu "sünnileştirme" furyasından paylarını alıyorlar. Esasen klasik dönemde de rastladığımız bu tür uygulamalar, Sultan Hamid döneminde modern çağın araçları ile gerçekleştirilmiş gözüküyor. Misyonerlerin yoğun propagandası altındaki Osmanlı topraklarına sadece hoca ve nasihat heyetleri gönderilmekle kalmıyor, çok sayıda basılmış ilmihâl ve benzeri dinî yayınlar da⁷ özellikle Anadolu'da dağıtılıyordu (s.82). Yemen'de Hanefî fıkı merkezli eğitim verecek bir medrese kurulması planlanırken, gerek mekteb-i ibtidâiyeler gerekse

⁵ Batı hukukunun Osmanlı Devleti'ne giriş süreci ile ilgili daha fazla bilgi için bkz., Gülnihâl Bozkurt, *Batı hukukunun Türkiye'de benimsenmesi*, Ankara 1996.

⁶ Hac yollarının güvenliğinin Osmanlı Devleti'nin meşruiyet anlayışındaki yeri için bkz., S. Faroqhi, *Herrscher über Mekka*, Münih 1990 (Türkçesi için, *Hacılar ve Sultanlar*, çev. G. Ç. Güven, İstanbul 1995). Hicaz demiryolu inşaatı esnasında Bedevî Arapların karşı koymaları için bkz. Hans-Jürgen Philipp, "Der bedunische Widerstand gegen die Hedschasbahn", *Die Welt des Islams*, XXV (1985), s. 29-83.

⁷ İlmihâllerin basımı 1835'lere dek gidiyor (bk. M. S. Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, c.2, s. 696). Bu eser tam 60 sene sonra ilk olarak Sultan Hamid döneminde bastırılmış ve bu basım 1897 ve 1898'de tekrarlanmıştır. Bu tür eserler arasında en meşhuru olan Mıtraklı İlmihâl ise ilki 1842'de olmak üzere 1842- 1876 arasında tam onbir kez, Sultan Hamid döneminde 9 kez ve sonrasında iki kez basılmıştır. Özege, a.g.e., c.3, s. 1140. Yine ilk tab'ı 1869'da yapılan Süleyman Paşa İlmihâli, Hamid döneminde dört kez basılmıştır. Özege, c.2, s.697. Çoğu husûsî matbaalarca gerçekleştirilen bu yayınlar dışında, Meclis-i Maarif tarafından tertib ettirilen ilmihal kitabı da 1885, 1886 ve 1895'te üç kez basılmıştır.

rüşdiyelerde dinî telkinlere ağırlık verilmekteydi. Yoğun bir dış tehdit karşısında elindeki Müslüman nüfusu homojenleştirme (Hanefileştirme) ve mobilize etmeye (askerleştirme) çalışan Osmanlı Devleti, bir yandan da Hristiyan nüfusun mezheb değiştirme ya da ihtidası ile uğraşmak durumunda kalıyor. Birecik'teki Ermeni ihtidası ve bunun için oluşturulan komisyonu (s. 87) örnek olarak ele alan Deringil, söz konusu olan Hristiyanlar olduğunda Osmanlı Devleti'nin ne kadar zor bir durumda kaldığını açıkça ortaya koyuyor. Bir yandan içerdeki statükoyu korumaya ve meşrûyetini zedelememeye çalışan devlet, diğer taraftan Hristiyan teb'asının hâmisî konumundaki Avrupalı devletleri tedirgin etmemeye uğraşiyor. Bu da Hali-fe'nin, kâğıd üzerinde yazılı olan İslâm'a çağdaş pratik yorumlar getirmesi ile sağlanmaktaydı.

Aydınlanma dönemi ve sonrasında, Avrupa'da ortaya çıkan bilim ve eğitim merakı Osmanlı topraklarında da aksini bulmuş gözükmüyor. Osmanlı matbuatında sık sık rastladığımız bu iki konu, devlet tarafından da her meseleyi çözecek reçeteler olarak değerlendirilmiş benziyor. Bu hususa dikkat çeken Deringil, dördüncü bölümde ("Education: The Answer to all Evil?", s. 93-111) Osmanlı Devleti'nin eğitime bakışını inceliyor. Dönemin diğer imparatorlukları gibi Osmanlı'nın da eğitimi "vatandaş üreten/ citizen making" bir kurum olarak gördüğünü belirten Deringil, Rus ve Osmanlı örnekleri arasında yaptığı bir mukayese ile bu görüşünü destekliyor (s.108-109). Dinî maksadların belirgin bir şekilde vurgulanmasına rağmen, Hamid dönemi eğitim politikasını modernist olarak değerlendiren yazar meslekî eğitim ve Fransızca tedrisatına verilen öneme dikkat çekiyor. Ayrıca eğitimin yukarıda değinilen tashih-i akaid çabası dışında Araplar'a Türkçe öğretimi, Bedevîler'in "medenleştirilmesi" ve artan gayr-ı müslim mekteplerine karşı devletin prestijini koruma gibi durumlarda devlet için oynadığı önemli role dikkat çekiliyor. Bu meyanda, Tanzimatçıların Mekteb-i Sultânî ile amaçladıkları "Osmanlı Birliği" projesi, Abdülhamid döneminin *Zeitgeist*'ına uyarak Aşiret Mektebi bünyesinde gerçekleşecek bir İslâm birliği hedefine dönüşüyor. Osmanlı Devleti nüfusunun çoğunluğunu Müslüman-lar'ın teşkil ettiği bir dönemde açılan bu mekteb, bedevî Arab ve Kürd aşiretleri ve Arnavudlar gibi devlete sadık kalmaları istenen çeşitli Müslüman unsurları başkente getirerek hem "medenleştirme" hem de "Osmanlılaştırma" misyonunu taşıyordu (s. 103).⁸

Kurdukları eğitim ve hayır kurumları ile Osmanlı Devleti'ne onun topraklarında rakib çıkan misyonerler ve faaliyetleri, beşinci bölümün konusunu oluşturuyor ("They confuse and excite the mind" : The Missionary problem",s.112-134). Önemli ölçüde Hristiyan nüfusa sahip tek doğulu devlet olan Osmanlı'nın, Avrupalı güçler ile olan ilişkisinin Çin ve Japonya'ya oranla daha problemlili olduğuna dikkat çeken yazar, misyonerlerin devletin meşruiyetini sıkıntıya soktuğu kadar dış imajını da zedelediğinin altını çiziyor. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile ferdlere din ve mezheplerini seçme hürriyetinin kısmen de olsa sağlanması ile

⁸ Bu kurum ile ilgili daha fazla bilgi için bkz., A. Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, İstanbul 1997.

misyonerlik faaliyetlerinin kendine zemin bulduğunu belirten Deringil, misyonerlerin gayri-müslim nüfusa yönelik eğitim ve benzeri hizmetleri ile onları "Osmanlı" olmaktan uzaklaştırdığına dikkat çekiyor. İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya gibi devletlerin başını çekip destek verdiği bu faaliyetler, bir nevi kültürel ve dinî kapitülasyon havasına bürünerek Osmanlı Devleti'nin bütün engelleme çabalarına rağmen etkisini giderek arttırmış gözüküyor. Fransız misyonerlerinin Lübnan'da, Protestan İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin Kıbrıs, Aden, İran sınırı gibi yerlerde açtıkları okullar ve dağıttıkları kitaplar bu faaliyetlerin siyâsî bir şekle bürünerek Osmanlı topraklarındaki ayrılıkçı hareketlerin müsebbibi haline geldiklerini göstermek için yazar tarafından verilen misaller arasında. Misyonerler ve faaliyetleri konusunda çeşitli çalışmalar bulunmasına rağmen, kitaptaki bu bölümde işlenen meşruiyet-misyonerlik faaliyetleri arasındaki zıd ilişki gerçekten de ilerki çalışmalarda kullanılabilecek bir teorik çerçeve olarak dikkat çekmekte.

Bu bölümle ilgili açık olmayan bir noktaya da işaret etmek istiyoruz. Yazarın önsözde de belirttiği üzere Sultan Hamid döneminde ortaya çıkan Ermeni isyan ve tedhiş hareketleri ve devletin bunlara karşı aldığı tedbirler kitabın çerçevesi içerisinde ele alınmıyor. Bununla beraber misyoner faaliyetlerinden söz ederken kullanılan "Ermeni katliamı" (Armenian massacre, s.123) ve "1890'ların Ermeni katliamları" (s.125) gibi ifadelerden ne kastedildiğinin açıklanması iyi olurdu. Kitabın İngilizce yazılması ve bu dildeki okuyucunun bu tabirden daha çok Osmanlı Devleti aleyhinde bir anlam çıkarıyor oluşu hasebiyle, bu meseleden bahsedilirken konu ile ilgili literatürden farklı görüşleri temsil eden eserlerin belirtilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

"Ottoman image management and damage control" adlı altıncı bölüm (s. 135-149), yazarın daha önce de ele aldığı "resmî imaj saplantısı" nı konu ediniyor.⁹ XIX. yüzyılın başlarında karşımıza çıkmaya başlayan, yüzyılın ikinci yarısında belirginleşen ve Sultan Hamid döneminde en üst seviyeye çıkan resmî imaj politikası, özellikle dönemin batılı çevreleri tarafından medenî olmamak ve geri kalmışlıkla suçlanan Osmanlı Devleti'nin çeşitli yollarla bunun aksini isbat etme çabası olarak özetlenebilir. Avrupa ve Amerika gazetelerinde Osmanlı ve İslâm aleyhine çıkan haberlerin tekdibinden milletlerarası çeşitli kongre ve sergilere katılıma, farklı ülkelerdeki afetzedelere yardımdan bestelettirilen marş ve çizdirilen armalara kadar yoğun bir faaliyet bu dönemin dikkat çekici bir özelliği olarak karşımıza çıkıyor. Ancak Deringil'in verdiği Vambery örneğinde olduğu gibi (s.140-141), Osmanlı Devleti'nin lehine bir şeyler söyletmek ve yazdırmak için gösterdiği aşırı çaba zaman zaman bazı kişilerin kazanç sağladığı bir zaaf haline dönüşmüş gözüküyor.¹⁰ Kendilerini "Müslüman

⁹ S. Deringil, "II. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı dış ilişkilerinde -İmaj- saplantısı", *II. Abdülhamid ve Devri Semineri*, 156-158.

¹⁰ Bu konu ile ilgili geniş bir değerlendirme için bkz., Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın kışkacında Abdülhamid*, İstanbul 1998, 271-292.

ve medenî" gösterme telâşındaki Osmanlı bürokratlarının bu obsesif tavrı, Batılı olmayan dünyaya bakışlarını da zamanla Batı-merkezli bir şekle büründürüyor. Deringil'in örnek verdiği M. İzzet'in 'Yeni Afrika' adlı eserinde göze çarpan medeniyet-vaşşilik ikilemi, Avrupa tipi bir kolonyalist bakışın kendisini de "medenî" gören Osmanlı'nın kafasına da yerleştiğini gösteriyor (s. 148). Dikkate şâyân bir diğer husus ise, dışarıya yönelik bu tür bir imaj çalışması ile eşzamanda, devletin içerde Batı karşıtı ve "milliyetçi" bir havanın oluşmasına engel olması ve hatta destekleme temayülüdür.¹¹ Bir yandan 'Doğu mes'alesi' çerçevesinde medenî olmamak ve ömrünü doldurmakla "sorunlaştırılan" ve tehdit edilen, diğer taraftan artan sosyal değişme ve farklılaşma karşısında meşrûyetini korumaya çalışan devletin, bu tür bir çift taraflı siyaset gütmesine şaşmamak gerekir.

"The Ottoman ' Self Portrait ' " adlı yedinci bölümde de (s. 150-165), devletin kendine çizmiş olduğu bu imajın sınırları belirtiliyor. Oryantalist bakışı tersine çevirmeye çalışan Osmanlı Devleti, bir yandan New York'da ticarî amaçla kullanılan dervişlerin göstermelik zikirlerini diğer taraftan elden ele dolaşan göbek dansı fotoğraflarının yurt dışında dağıtımını engellemeye çalışıyor. Aynı şekilde 1894 Brüksel Sergisi'nde gösteri amaçlı kullanılmak istenen derviş zikri ve 1896 Peşte Sergisi'nde benzer maksadlarla planlanan cami inşası da Osmanlı Devleti'nin tepkisini çekmiştir (s.160-163). Deringil'in ifadesi ile egzotik Osmanlı manzaraları, modern Osmanlı görüntüleri ile değiştiril-meye çalışılıyor. Sultan Hamid'in Amerika kütüphanelerine gönderdiği fotoğraf albümlerinde de¹², ilmî kongrelere ev sahipliği yapma çabalarında da bu hedef açık bir şekilde gözlemleniyor. 1893 Şikago Kolomb Dünya Sergisi'ndeki Osmanlı mekânları da (s.154-161), cami, pazar ve çeşme ile beraber bir tiyatro ve Sultanahmed Meydanı'ndaki dikilitaşın bir reproduksiyonunu da içeriyor. Yeniçeri model ve kıyafetlerinin "Hristiyan devletleri gücendirmemek" gerekçesiyle Şikago'ya götürülmesine karşı çıkan Osmanlı bürokratları, "geleneksel ile modern Osmanlı öğelerinin muntazam bir beraberliğini" amaçlayan bir kurguyu onaylıyorlar. Bu resmî imajın yanında, sergiye katılan bir Osmanlı vatandaşı olan Akkâlı Râci ise Amerikalılar'ın ilgisini çekeceğini umduğu Arab atları ve bedevî binicilerini Şikago'ya getirmeyi tercih ediyor. Şikago'dan yedi yıl sonra 1900 Paris Sergisi'ne gelindiğinde, Osmanlı bürokratlarının kurgulamaya çalıştığı bu "Modern ve Müslüman" imajının bir ölçüde dış dünyada da kabul gördüğü gözlemleniyor. Serginin "Milletler Caddesi" (Rue des Nations) olarak adlandırılan ve milletlerin kendi müstakil binalarının bulunduğu kısmında Osmanlı Devleti'ne, o tarihte mevcut tek bağımsız Müslüman ülke

¹¹ Abdülhamid döneminin Türk milliyetçiliğinin ve milli kimliğinin oluşumunda oynadığı rolün bir değerlendirmesi için bkz., K. Karpat, "Kimlik Sorunu'nun Türkiye'deki tarihî, sosyal ve ideolojik gelişmesi", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu* (yay. haz. Sabahattin Şen), İstanbul 1995, 30-31.

¹² 1893 ve 1894 yıllarında Amerika'da Kongre Kütüphânesi, İngiltere'de ise British Museum'a gönderilen fotoğrafların listesi ve seçilmiş örnekler için bkz., "Imperial Self-Portrait: The Ottoman Empire as revealed in the Sultan Abdul Hamid II's Photographic Albums ", *Journal of Turkish Studies*, 12 (1988).

olarak Amerika ve İtalya binaları arasında sembolik açıdan önemli bir yer tahsis edilmiştir (s.163). Deringil'in de belirttiği gibi, Osmanlı bürokratları Batı'nın kendi hakkında çizdiği "oryantalist resmi" reddederken yine Batılılar tarafından hedef gösterilen "modernleşme/medenileşme"yi kendi misyonları olarak kabul ederek "Doğulu ve farklı" olarak değil "birinci sınıf bir Batılı" olarak algılanmayı amaçlamışlardır.

Sonuç olarak yazar (s.166-176), Tanzimat ruhunun Sultan Hamid döneminde de devam ettiği ve muhafazakâr ve dinî yönü ağır basan bir devir olarak sunulan bu yılların aslında Osmanlı modernleşme tarihinde önemli bir yere sahip olduğunun tekrar altını çiziyor. Batılı devletlerin Osmanlı'yı halledilmesi gereken bir problem olarak sunuşları karşısında, dışarıya yönelik bir imaj saplantısına dönüşen bu modern olma ve gözükme sevdası, dönemin resmî ve resmî güdümlü sivil entelektüel hayatına damgasını vuruyor. Zâten Osmanlı sonrası Cumhuriyeti kuranların Abdülhamid dönemi mekteplerinde yetiştikleri gözönünde tutulursa, kullandıkları jargonun da Hamid döneminde yürütülen bu modernleşme ve medenileşme siyasetinin bir uzantısı olduğu söylenebilir. Kitabı okuduktan sonra okuyucunun kafasında daha rahat şekillenebilecek bu bağlantıya, Prof. Deringil de işaret ediyor (s.176).

Bu bölümde yer verilen Cevdet Paşa'nın Sultan'a sunulmak üzere kaleme aldığı bir tezkeresinde ortaya atılan fikirler de yine Abdülhamid dönemini anlamak isteyenler için bir hayli dikkat çekicidir. Buna göre, bu dönemde Osmanlı Devleti'nin temel dayanak noktaları Osmanlı hanedanı, İslâm dini, başkent olarak İstanbul ve nüfusün çoğunluğunu oluşturan Türk unsurdu. Bununla beraber Cevdet Paşa, Türkler'den sonra ikinci önemli etnik grup ve Müslüman olan Arab teb'aya iyi davranılması ve Osmanlı nüfusundaki oranları azalmış dahi olsa mevcut Hristiyanlar'ın istihdam yolu ile devlete bağlanmaya çalışılmasını salık veriyor (s.169-170). Sonraki tarihî gelişmeler gözönünde tutulduğunda, Cevdet Paşa'nın bu tesbitleri bir hayli önem kazanmaktadır.

Prof. Deringil'in birbirini takip eden tematik bölümler halinde kaleme aldığı bu çalışması, II. Abdülhamid dönemini çeşitli eksenlerde yeniden değerlendirmesi yanında, başarıyla seçilmiş konu başlıkları sayesinde yeni araştırmalara temel sağlıyor. Arşiv belgelerine dayalı ve devletin tarihini ele alan bir çalışmanın, belge ya da devlet fetişizmine kendini kaptırmadan başarıyla yapılabileceğine iyi bir misal teşkil eden eser, umarız en kısa zamanda dilimize çevrilerek bu dönemle ilgili Türk okuyucusunun istifadesine sunulur.

Gültekin YILDIZ